

עדו ישראלי

קליטת מגורשי תל-אביב-יפו בזמן מלחמת העולם הראשונה כנקודת מבחן להנהגה המקומית בטבריה

תקציר

מלבד השינויים המדיניים הכבירים שחוללה מלחמת העולם הראשונה בארץ ישראל, היא גם האיצה תהליכים פנימיים בחברה היהודית. המצוקה שנקלעו אליה מוסדות ההנהגה המסורתיים לאחר הניתוק ממקורות התמיכה הכספית שהתקיימו מהם קודם המלחמה, יצרה הזדמנות לשינוי סדרי ההנהגה בטבריה, כמו בשאר 'ארבעת ערי הקודש' שהתרכז בהם 'היישוב הישן'.

גירוש תושבי תל-אביב-יפו באביב תרע"ז (1917), והגעתן של מאות משפחות מבין המגורשים לטבריה, שימשו זרז להיחלשותה של ההנהגה המסורתית, ותרמו לעליית כוחה של ההנהגה הלאומית שהקימה ארגונים לסיוע למגורשים ולתושבי העיר.

אולם שלא כקביעה המקובלת במחקר שלפיה תושבי טבריה לא האירו פניהם למגורשים ו"בחרו להתעלם מסבל המגורשים ולהתכחש לו ולא השתתפו במאמץ הכללי", המאמר חושף צד אחר של המטבע ומעמיד את הדברים על דיוקם.

רוב המקורות שהמאמר מסתמך עליהם הם מקורות ראשוניים משלושה ארכיונים: ארכיון החכם באשי, ארכיון העבודה והחלוצ והארכיון הציוני המרכזי, וכמה מהם מופיעים כאן לראשונה.

מילות מפתח: מגורשי תל-אביב-יפו; החכם באשי; ועד ההגירה; העדה הספרדית בטבריה; ועד הכנסת חברים לטובת גולי יפו; מאיר דיזינגוף.

מבוא

בשלהי המאה התשע עשרה חלו תמורות ביישוב היהודי בארץ ישראל שהעמידו בפני ההנהגה הרבנית הוותיקה אתגרים בתחומים רבים. תהליך זה הועצם עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה שחוללה שינויים מרחיקי לכת בתחום המדיני והאיצה תהליכים פנים-חברתיים. מצב מורכב זה שנקלע אליו היישוב היהודי בעל כורחו, יצר הזדמנות לשינוי סדרי ההנהגה הפנימית שהתנהלו עד לאותה העת. מטרת המאמר לבחון את השינויים שחלו במעמדה של ההנהגה המקומית המסורתית בטבריה על רקע הקמתם של ארגונים אזוריים וארציים שפעלו בעיר בשנותיה האחרונות של מלחמת העולם הראשונה, עם הגעתם של מגורשי תל-אביב-יפו לגליל בכלל, ולטבריה בפרט.

ההנהגה היהודית בטבריה בשלהי התקופה העות'מאנית

מאז שחידש הרב חיים אבולעפיה את היישוב היהודי בטבריה בשנת ת"ק (1740), התבסס מעמדה של טבריה כאחת מ'ארבע ערי הקודש', והיא שימשה אבן שואבת ליהודים ממזרח וממערב שהתיישבו בה ויצרו רוב יהודי יציב. בראש העיר עמד המושל (קיימקאם) ולצידו פעלה מועצה שבה הייתה נציגות למוסלמים, לנוצרים וליהודים.¹ הנהגת היהודים הייתה מסורה לעדה הספרדית שבראשה עמד החכם באשי הרב חיים יששכר אבולעפיה, והשלטונות ראו בו נציג היהודים. לצידו פעלו מוסדות העדה הספרדית שהחשוב שבהם היה 'ועד העדה הספרדית'. תפקידו המרכזי של הוועד היה לגייס תרומות לקופת העיר על שם 'ר' מאיר בעל הנס'. כספים אלה שימשו הכנסה עיקרית לצרכיה השוטפים של העיר, לשיקומה לאחר התלאות הרבות שפקדו אותה והיו מקור מחיה לתלמידי החכמים ועניי העיר.² חברי הוועד היו גם אלה שהמליצו על המועמד הראוי למשרת החכם באשי, ובין מינוי למינוי הם אף הנהיגו בפועל את העיר.³

לעומת הריכוזיות השלטונית בעדה הספרדית, בלט הפיצול ששרר בעדה האשכנזית. הכוללים הרבים ראו בעצמם שליחי קהילות המוצא, התנגדו לכל שילוב חברתי עם יוצאי קהילות אחרות, וראו גם הצדקה לתבוע את כספי התמיכה מקהילות האם שהגיעו מהן.⁴ מלבד ארגון התרומות וחלוקתן, דאג הכולל לשירותים חברתיים מגוונים: מוסדות חינוך, צדקה וחסד, ארנונה עירונית, טיפול רפואי, עזרה לילודות ועוד.⁵ על אף החלוקה לכוללים לסוגיהם, התאחדה העדה האשכנזית להקמת בית דין אחד משותף כשבראשו עמד אב בית הדין שלמעשה היה ראש העדה האשכנזית בעיר.

מערכת יחסים טובה ולבבית שררה בין החכם באשי הספרדי לראב"ד האשכנזי, דבר שגרם להצלחה בהשגת אישורים לישיבות שעל ציון קבר רמב"ה, הקמת ועד משותף לבניין גדר סביב בית העלמין היהודי שהיה פרוץ ומופקר, איסוף כספים לטיפול בנפגעי המגפה בחורף תרע"ג (1912) ועוד פרויקטים משותפים אחרים.⁶ למרות שיתופי פעולה מקומיים אלה, נשארה כל אחת מהעדות בפני עצמה, ומוסדותיה נוהלו על פי השקפת עולמה הייחודית.

בשלהי המאה התשע עשרה החלה גם טבריה לקלוט מעט מהחידושים הטכנולוגיים שהשפיעו על מבנה החברה המסורתית, תהליך שהואץ בין השאר בזכות השלטון העות'מאני שסיפר את

1. ע' אבישר, **ספר טבריה: עיר כינורות ויישובה בראי הדורות**, ירושלים תשל"ג, עמ' 122.

2. על ארגון כספי החלוקה בטבריה ראו: ד' שריד, 'התמורות ביישוב היהודי בטבריה בתקופת העליה הראשונה והשנייה (1882–1914)', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ד, עמ' 63–70.

3. ע' ישראלי, 'טבריה כמקרה בוחן למערכות היחסים בין נושאי משרת החכם באשי באימפריה העות'מאנית', **אורשת**, ט (תש"פ), עמ' 85–106.

4. י' שלמון, "'חלוקה' ו'כוללים': היבטים חברתיים וכלכליים בקהילה האשכנזית בארץ בסוף המאה ה-19", נ' גרוס (עורך), **יהודים בכלכלה: קובץ מאמרים**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 333–346.

5. שלמון (שם), עמ' 338.

6. על שיתופי הפעולה והפירודים בין העדות ראו: שריד (לעיל הערה 2), עמ' 16–19.

דרכי הגישה לעיר וממנה, ובשנת תרס"ה (1905) אף נחנכה מסילת ברזל מחיפה לצמח, דבר שהקל על הגעתם של יהודים לפקוד את קברי הצדיקים שבאזור וליהנות ממעיינות המרפא בחמי טבריה.

בעשור הראשון של המאה התשע עשרה החלו רוחות ההשכלה לנשב בתחום החינוך, ולצד תלמודי התורה נוסדו בעיר בתי ספר של חברת 'אליאנס' הצרפתית, גן ילדים של חברת 'עזרה' הגרמנית, ו'בית מלאכה לבנות' שהקימה חבורת נשים ציוניות ממוסקבה ותוצריו נמכרו באירופה. גם בתחום התרבות חלה התפתחות עם הקמתה של ספרייה עירונית, ששימשה מקום מפגש לצעירים.

בראשית המאה העשרים הפיחו המושבות העבריות החדשות שקמו בגליל התחתון ובבקעת הירדן חיים חדשים באזור. עם ריבוי המושבות הפכה טבריה למרכז היישוב החקלאי בגליל התחתון ובעמק הירדן, דבר שקידם את חיי המסחר והכלכלה בעיר ויצר תשתית טובה להתחדשות.

אולם בהתפתחויות אלה לא היה די כדי להוציא את העיר מניוונה ולמלא את צורכם של בוגרי מוסדות החינוך החדשים ורבים מהם היגרו לארצות אחרות.⁷

טבריה בתקופת מלחמת העולם הראשונה

בערב מלחמת העולם הראשונה מנתה אוכלוסיית טבריה כ־8,000 תושבים, בהם כ־5,700 יהודים.⁸ עם פרוץ המלחמה נותקו דרכי ההתקשרות אל ארצות המוצא שהגיעו מהן כספי התרומות לכוללים וזה פגע קשות בבני העיר שפרנסתם נשענה על כספים אלה.⁹ כדי להקל על המשבר, עבדו עשרות מצעירי טבריה, בייחוד מבני העדה הספרדית, כפועלים בחוות ובמושבות הסמוכות, אך היישובים החקלאיים שנפגעו גם הם מהמלחמה, נאלצו בתוך זמן קצר לצמצם את מספר המועסקים שהגיעו מן החוץ.

עם כניסתה של תורכיה למלחמה לצד מדינות הציר, החלו רדיפות אחר נתיני ארצות האויב רוסיה, צרפת ובריטניה מכיוון שחשדו בהם שהם סוכנים זרים. הם הוכרחו להתעת'מן או לעזוב את הארץ. כשש מאות יהודים מתושבי העיר, רובם נתיני צרפת, שסירבו להתעת'מן, גורשו עם עוד כמאתיים נתינים זרים לאי קורסיקה.¹⁰ אולם גם מצבם של הנתינים העות'מאנים היה בכי

7. סקירה על מצבה של טבריה בשלהי המאה התשע עשרה ראו: ב"צ גת, היישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881), ירושלים תשל"ד, עמ' 168-173.

8. "ברטל וי" בן-אריה (עורכים), ההיסטוריה של ארץ-ישראל - שלהי התקופה העות'מאנית (1799-1917), ירושלים 1983, עמ' 292. וראו אומדנים מגוונים: ע' קדרון וא' ינקלביץ', היישוב היהודי בארץ-ישראל בימי מלחמת העולם הראשונה: הערכה מחדש במבט מקומי עירוני, קתדרה, 165 (תשע"ח), עמ' 35-66, הערה 20.

9. ראו: א' אלמליח, ארץ-ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם וקורות א"י מיום שביתת הנשק עד סוף נציבותו של סיר הרברט סמואל, ב, ירושלים תרפ"ט, עמ' 254.

10. שריד (לעיל הערה 2), עמ' 128. המגורשים עברו לאי קורסיקה ושם ניהלו את חייהם כעדה עצמאית בהנהגתו של ר' יעקב משה טולידאנו. בתום המלחמה סייעה ממשלת צרפת לגולים לשוב ארצה.

רע, שכן חלה על הגברים מגיל עשרים ועד גיל ארבעים וחמש חובת הגיוס לצבא ותנאי השירות בו היו גרועים ומסוכנים. הרב אבולעפיה, החכם באשי של העיר, עשה מאמצים רבים לפטור מבחינה רשמית כמה שיותר צעירים מחובת הגיוס ואף הצליח לעשות זאת.¹¹

'ועד הסיוע האמריקאי' (הג'וינט) שנרתם לסייע ליהודי ארץ ישראל היה עוגן הצלה חשוב באותה עת. במשך רוב ימי המלחמה הגיעה העזרה מאמריקה בקביעות, והיא הייתה חשובה לקיומם של יהודי טבריה. ועד ציבורי היה אחראי על חלוקת התמיכה בדרך הוגנת, ובראשו עמד מר ברוך בן טובים, מנהל סניף אפ"ק שפעל בעיר.

בערב חג הפסח תרע"ז (1917) פרסם אחדד ג'מאל פאשה, מושלה הצבאי של מחוז סוריה, צו המורה על גירושם של תושבי תל-אביב-יפו מבתייהם. למעלה מאלפיים תושבים נאלצו לנדוד לגליל, וכמחציתם התיישבו בטבריה לתקופה של כשנה וחצי. מה שהציב אתגר לא פשוט לעיר שגם בלאו הכי מצבה היה כבי רע.

בכסלו תרע"ח (נובמבר 1917) הגיעו הבריטים לאזור יפו, ועד אמצע טבת (דצמבר 1917) ייצבו קו חזית מהירקון במערב ועד צפונה ליריחו במזרח. קרוב לעשרה חודשים נחלקה הארץ לשני צבאות והישוב היהודי נקרע בין שני החלקים. בדרום התפתחו חיים חדשים והתושבים לא היו נתונים לאיום ולגזרות של הטורקים, בעוד בצפון המצב נמשך כמו מקודם.¹² כ-2,500 מתושבי תל-אביב-יפו שבו לבתייהם והחלו בפעולות לשיקום העיר, בשעה שעמיתיהם ששהו בגליל סבלו מרעב, ממחלות וממאסרים.¹³

בי"ג תשרי תרע"ט (19 בספטמבר 1918) פתחו הכוחות הבריטיים בפיקודו של הגנרל אלנבי במתקפה להמשך כיבושה של ארץ ישראל. שישה ימים לאחר מכן, בי"ט תשרי תרע"ט (25 בספטמבר 1918), שוחררה העיר לאחר קרב קצר. עם תום המלחמה נותרו בטבריה 3,066 יהודים,¹⁴ ובפני הנהגת העיר ניצבו אתגרי שיקום ופיתוח לאחר שנות המלחמה הקשות.

11. ראו על כך: ח"י אבולעפיה, 'כיצד שוחררו 69 מבחורי טבריה מחובת הגיוס התורכי', ע' אבישר (עורך), **ספר טבריה: עיר כינורות ויישובה בראי הדורות**, ירושלים תשל"ג, עמ' 441-444.

12. בכ"ט בכסלו תרע"ה (17 בדצמבר 1914) שבועות ספורים לאחר כניסת טורקיה למלחמה לצד מדינות הציר, הוציא ג'מאל פשה פקודת גירוש לתושבים מחוסרי נתינות עות'מאנית. כ-700 תושבי תל-אביב-יפו, רובם בעלי נתינות רוסית, הועלו על הספינה האיטלקית 'פלוריו' שהפליגה לאלכסנדריה שבמצרים. גירוש זה שאירע בנר חמישי של חנוכה זכה לכינוי 'יום חמישי השחור' - לא יידון במאמר זה המתמקד בגירוש של שנת תרע"ז (1917) של כלל תושבי העיר. על גירוש תרע"ה (1914) ראו: ד' הכהן, **מנהיגה ללא גבולות: הנרייטה סאלד - ביוגרפיה**, תל-אביב 2019, עמ' 224-228. על גירוש תרע"ז (1917) ראו: מ' נאור וד' גלעד, **ארץ ישראל במאה העשרים: מיישוב למדינה 1900-1950**, תל-אביב תש"ן, עמ' 101-132.

13. 'ארץ ישראל', **הצפירה**, 25.4.1918, עמ' 14.

14. על פי המפקד של המשדד הארץ ישראלי של ההסתדרות הציונית. בתוך: אבישר (לעיל הערה 1), עמ' 129.

יישוב מגורשי תל-אביב-יפו בגליל

בה' בניסן תרע"ז (28 במרץ 1917) זימן הקאמקם של יפו את נציגי היהודים והערבים והקריא להם את פקודת הגירוש שנמסרה לו מאת המושל הצבאי של ארץ ישראל, אחמד ג'מאל פאשה.¹⁵ ההסבר הרשמי שניתן לדרישת הפינוי היה הרצון להגן על האוכלוסייה האזרחית מהאויב הבריטי שהפגזי חודשיים קודם לכן את ארץ ישראל, אך ביישוב העברי נטען כי הסיבה האמיתית היא החשש שהתושבים היהודים יבגדו ויסייעו לחדירת האויב דרך הים.¹⁶

'ועד ההגירה' בראשותו של מאיר דיזינגוף, גילה תושייה רבה ודאג להעברתם וקליטתם של המגורשים למושבות יהודה והגליל. מעטים נדדו דרומה ומצאו מקלט במושבות יהודה: גדרה, עקרון ורחובות, וכמה מאות עברו לירושלים. רוב המגורשים פנו למושבות הסמוכות פתח תקווה וכפר סבא, מתוך תקווה לביטול המהיר של הצו. מושבות קטנות אלה לא היה בכוחן לתת מענה לאלפי המגורשים והם נאלצו, בייחוד העניים שבהם, לנדוד צפונה.¹⁷ על קריאתו של ועד ההגירה לסייע בהסעת המגורשים לגליל ענו בהתלהבות רבה בני ההתיישבות החקלאית.¹⁸

הוועד רצה למנוע היווצרות ריכוז גדול של מגורשים בטבריה הן בגלל הפחד מהתפשטות מחלות מידבקות בשל תנאי התברואה הירודים והחוס הכבד השורר בטבריה בקיץ, מה שעלול להמיט אסון על התושבים ועל המגורשים כאחד, והן בגלל החשש שעל המגורשים יתווסף גם הציבור הטברייני "הרגיל מעודו לפשוט יד ולקבל" ולא יהיה ביכולתו של הוועד לתמוך בנצרכים הרבים.¹⁹

כדי לצמצם את מספר המגורשים בטבריה הם תכננו זאת:

האנשים המוכשרים לעבודה איזו שתהיה אם גם עבודתם זו לא (תז)מן להם רק לחם צר ומים לחץ בלבד, צרכים להשאיר במושבות, והחובה מוטלת על האכרים להעסיק את סוג זה בכל העבודות החקלאיות המצויות או אף גם בלתי מצויות ואשר צריכים ליצור אותן עתה לצורך השעה בשביל העסקת אנשי העבודה. [...] ורק אלה אשר אינם מוכשרים לעבודה בשום אופן, צריכים להשלח לטבריה ע"מ להשתקע שמה.²⁰

15. ג' אלרואי, 'גולים בארצם? פרשת מגורשי תל-אביב ויפו בגליל התחתון, 1917–1918', קתדרה, 120 (תשס"ו), עמ' 135–160. וראו מקורותיו שם בהערה 6.

16. מ' דיזינגוף, עם תל אביב בגולה: פרקי זכרונות מן העבר הקרוב: בצרף תמונות, תל-אביב תרצ"א, עמ' 46.

17. ארכיון ציוני מרכזי, L2, תיק 191.

18. דיזינגוף (לעיל הערה 16), עמ' 47.

19. מכתב מאת ועד ההגירה המרכזי ביהודה לוועדי ההגירה בשומרון ובגלילים העליון והתחתון, המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון, חטיבה IV-126, תיק 26, מכתב מס' 1, עמ' 4.

20. שם, שם.

על פי תוכניותיו של ועד ההגירה היה על המושבות לקלוט כמה שיותר משפחות המסוגלות לעבוד ואף 'ליצור' עבודות, גם כאלה שאינן ממש נחוצות.²¹ אולם תוכנית זו לא יצאה אל הפועל במלוא היקפה, כפי שמדווח על כך מאיר דיזינגוף בהמשכו של הדו"ח:

חשבנו אנו כי מאז שיצאו בעגלות הגליל לפני שבועים ולפני שבוע ישאר – לפחות – חלק הגון מהם בימה או במרחביה וכדומה ורק מספר קטן ילך לטבריה, ואח"כ נודענו, כי כמעט מכל המושבות שלחו את רוב לטבריה מבלי להשאיר במושבה גם את קמץ האנשים המוכשרים לעבוד עבודה ולהתפרנס מבלי שיפלו למשא על הצבור.

[...] כלנו חכינו וחשבנו בבטחה, כי בני המושבות בגליל יהיו נאה מקימים וישתדלו להכניס אליהם ולהושיב בקרבם כפי יכלתם מספר פחות או יותר הגון של גולי יהודה.²²

התנהלות זו שזכתה לביקורת גם מצד חברי הוועד המרכזי,²³ גרמה שלטבריה הגיעו 1,212 נפשות ששיעורן כ-54% מסך המגורשים שפנו לגליל. צפת שמצבה הורע מאוד בתקופת המלחמה, קלטתה 724 נפשות, ואילו בשמונה מושבות הגליל נקלטו כ-290 מגורשים ששיעורם כ-13% מסך המגורשים.²⁴ ברבות הימים עלה במידה ניכרת מספר המגורשים שנקלטו במושבות הגליל, אך גם אז השתכנו בטבריה למעלה מ-900 נפש ששיעורם קרוב ל-50% מסך המגורשים בגליל.²⁵

מבנה הוועדים שפעלו להקלת מצב המגורשים בטבריה

למעשה פעלו בטבריה שלושה גופים שסייעו לקליטת המגורשים. האחד 'ועד ההגירה המרכזי של תושבי תל-אביב-יפו' שבראשו עמד מאיר דיזינגוף.²⁶ ועד זה פעל בתחילת דרכו כמסגרת התנדבותית עצמאית, והוא שאב את סמכותו מכוח אישיותם ומעמדם של חבריו.²⁷ לאחר מכן קיבל הוועד מינוי רשמי מטעם ג'אמל פאשה והרכבו השתנה.

עם העברת המגורשים לגליל, עלה הרעיון להעתיק את מקום מושבו של הוועד לצפון. בין השיקולים שציידו בהישארותו היה הצורך בקרבה למוסדות המרכזיים שביהודה ובירושלים לשם הקמת תשתית כלכלית לטובת הגולים.²⁸ כפתרון ממצע הוחלט בי"ח אייר תרע"ז (10 במאי 1917) על הקמת 'ועד מרכזי לגליל':

21. שם, תיק 19; ספר הפרוטוקולים א, עמ' 2–7, 10–8 ועוד.

22. מכתב מאת ועד ההגירה המרכזי ביהודה לוועדי ההגירה בשומרון ובגלילים העליון והתחתון, שם, תיק 26, מכתב מס' 1, עמ' 4.

23. פרוטוקול ישיבת הוועד מיום ז' באייר תרע"ח (19.4.1918), שם, תיק 19; ספר הפרוטוקולים ג, עמ' 18, 35.

24. אלרואי (לעיל הערה 15), עמ' 143.

25. 'טוהן, ארץ ישראל בשנות המלחמה העולמית (דו"ח), יפו תרע"ט, עמ' 200.

26. על הרכבו ראו: דיזינגוף (לעיל הערה 16), עמ' 49.

27. נ' אפרתי, ממשבר לתקווה: היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה, ירושלים תשנ"א, עמ' 295.

28. אפרתי (שם), עמ' 291–292.

א. מתיסד ועד מרכזי כללי לעניני ההגירה בגליל שחבריו הם ה"ח: הופיין, אשכנזי, וליקנסקי, צימרמן, גליקין, בוסל, ניסנבלום וינובסקי. מלבד זה עוד בא כוח הפועלים. המזכיר הכללי הוא ז. ליבוביץ.

ב. ועדי ההגירה המקומיים נשארים גם הלאה.²⁹

הוועד המרכזי לגליל קבע את מקום מושבו בטבריה. הוא היה כפוף לוועד המרכזי אך נהנה מחופש פעולה בהחלטותיו.

לצד פעילות הוועד המרכזי, פעלה ההנהגה המקומית בערים וביישובים החקלאיים לקליטת המגורשים. 'ועד הכנסת חברים בטבריה לטובת גולי יפו' שהוקם בניסן תרע"ז (אפריל 1917) היה הוועד המקומי של העיר ובראשו עמד החכם באשי ר' חיים אבולעפיה. אולם שבועות ספורים לאחר הקמתו הקים הוועד המרכזי 'ועד מקומי' מטעמו לניהול ענייני העיר ובראשו הועמד זלמן יעקבזון. על מערכת היחסים שבין ההנהגה המקומית לוועדים אלה נרחיב בפרקים להלן.

פעילותו של "ועד הכנסת חברים לטובת גולי יפו" בטבריה

בשדה המחקר רווחת הגישה כי הנהגת 'היישוב הישן' בטבריה לא נחלצה לעזרתם של המגורשים, זאת מתוך ניגוד לבני ההתיישבות החקלאית שבסביבתה שעשתה ככל יכולתה להקל עליהם ולהיטיב את מצבם.³⁰ אולם ממצאים שנחשפו לאחרונה ומוצגים פה לראשונה, שופכים אור חדש על התנהלותה של הנהגת הקהילה בטבריה ומציגים תמונה שונה בתכלית מזו שהייתה מקובלת עד כה.

תיעוד מפורט של 'ועד הכנסת חברים לטובת גולי יפו' מופיע במחברת קטנה בכמותה ורבה בערכה הנמצאת במכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון. בחלקה הראשון של המחברת מתוארות בפירוט ההכנות שנעשו בעיר בשמונת הימים הראשונים של חודש אפריל 1917 (ט"ז–ט"ח בניסן תרע"ז) מיום היוודע דבר הגירוש ועד להגעת המשפחות הראשונות לעיר. חלקה השני של המחברת כולל חישובי הכנסות והוצאות לצורך שיכונם והזנתם של המגורשים בתקופה הראשונה לקליטתם בעיר. הוועד פעל זמן קצר בלבד, מט' בניסן עד ט"ז באייר תרע"ז (1 באפריל–8 במאי 1917), ואולם הוא הניח את התשתית ליחס החיובי כלפי קליטת המגורשים בטבריה.

מהדו"ח עולה כי מרדכי וויסר, תושב תל-אביב שלרגל עסקיו שהה בטבריה באותה העת, הוא ש"התניע" את הפעילות למען המגורשים. אומנם ההנהגה המקומית הממוסדת הצטערה לשמוע את הבשורה הרעה על הגירוש, אך לא הפנימה את הרעיון שהדבר נוגע גם אליה ומצריך התארגנות

29. המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון, חטיבה 126-IV, תיק 19; ספר הפרוטוקולים, א, עמ' 11.

30. "מערכת היחסים עם 'היישוב הישן' ועם העדה הספרדית בטבריה הייתה מורכבת יותר. אלה בחרו להתעלם מסבל המגורשים ולהתכחש לו ולא השתתפו במאמץ הכללי" – אלרואי (לעיל הערה 15), עמ' 160, וכן בעוד מקומות במאמר.

מעשית לקראת הבאות.³¹ וויסר פנה ישירות לכוחות הצעירים שבעיר ולא להנהגה הוותיקה. יש מקום לשער שהוא עשה זאת מתוך הנחה שיהיה קל יותר לרתום את הצעירים הקשורים לרעיון התחייה הלאומית לארגון עזרה לתושבי 'העיר העברית הראשונה', מאשר לפנות להנהגה הרבנית הוותיקה. רק בשלב שלאחר מכן, כאשר הפעילים חשו באווירה התומכת מצד תושבי העיר, הם פנו לחכם באשי ר' חיים יששכר אבולעפיה, הרב הראשי של העיר מטעם השלטון העות'מאני, כדי לרתום גם את הנהגת העדה הספרדית ולהיעזר במוסדותיה:

אחר [...] פנו אל כבוד הח' באשי אשר אחרי ששמע את מטרת בואם הציע את עצמו בהתלהבות לעזור להם במפעלם זה בכל מה שבגדר אפשרותו. ראשית פעלו היה מסירת מפתחות חדרי ישיבת ר' מאיר בחלק הספרדים כפי בקשת מבקרי. משם פנו אל הרב האשכנזי ויבקשו ממנו למסור להם גם הוא את חלק האשכנזים שבישיבת ר' מאיר, הוא התיחס אל ענין זה קצת באדישות, ויענם כי דבר זה איננו תלוי בידו ועל זה צריך הסכמת הרב מתתיהו סנדברג שאליו פנו המתעסקים, ואחרי אשר בארו לנ"ל ויתארו לו את גודל הצרה ענם, כי בעוד שעה יתן תשובה.³²

מהדו"ח אפשר לראות את ההבדל בין גישתו של ראש העדה הספרדית, שנרתם בהתלהבות לעניין ומסר דירות במבני הציבור הנמצאים בהשגחתו, ובין גישתם של ראשי העדה האשכנזית, שהתמהמהו בתשובתם וגילו יחס קריר יותר, אף שבסופו של דבר עוד באותו הערב העמידו גם הם את חדרי 'ישיבת ר' מאיר בעל הנס' שברשותם לטובת קליטת המגורשים.

באותו ערב התכנסה בביתו של מר וויסר חבורת הצעירים שכבר גויסה במשך היום, ואליהם הצטרף אשר זליג ארליך – מורה, איש העלייה השנייה. השאלה המרכזית שנדונה באספה הייתה האם לחייב את סוחרי טבריה במס לצורך קליטת המגורשים או להשאיר את הדבר לנדיבות הלב.

רוב החברים הביעו את דעתם כי קשה מאוד יהיה להוציא כסף מסוחרי טבריה, וטעם נתנו לדברים: "רגילים הם לקחת ולא לתת". [...] למרות האספקלריא הפסימיסטית אשר בה הביטו על סוחרי טבריה החליטו להטיל על הנ"ל מס כל אחד כפי יכולתו.³³

כדי לעורר את הלבבות למצוקת הגולים הוחלט לקיים למוחרת כינוס של רבני העיר וסוחריה, ובמעמד זה להקריא את החוב שהוטל על כל סוחר לשלם על פי הערכת הוועד הזמני. למרות בקשת הסיוע מראשי ההנהגה המסורתית, נראה כי בשלב זה ראה הגרעין המייסד את תפקידה של ההנהגה המסורתית כמתווכת בינו לבין בני העיר, ולא כיוזמת ומקדמת את המהלכים.

למוחרת, ביום שלישי י"א בניסן תרע"ז (3 באפריל 1917), התקיימה האספה בבית הכנסת הספרדי הגדול. מלבד רבני העיר וסוחריה הגיעו למקום גם צעירים רבים מההתיישבות החקלאית

31. המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון, חטיבה 126-IV, תיק 19; ספר הפרוטוקולים א, עמ' 1.

32. שם, עמ' 2-3.

33. שם, עמ' 3.

שבסביבות טבריה. דבריו של החכם באשי שנאמרו בשפתם ובסגנונם של התושבים הותירו רושם עז, וכשהקריאו את החוב המוטל על כל אחד מהסוחרים לשלם לטובת העניין לא היה אחד שהתנגד לשלם את המס הקצוב.

באותה האספה התקבלה הצעתו של החכם באשי לבחור ועד קבוע. הוועד הנבחר מנה תשעה חברים והוא הורכב ממגוון אנושי שכלל בני עיר ובני התיישבות חקלאית, צעירים ומבוגרים, אשכנזים וספרדים, מורים סוחרים ובעלי מלאכה. לראש הוועד נבחר ברוב קולות החכם באשי עצמו.³⁴

זה היה עוד צעד שכרסם במעמד ההנהגה הרבנית המסורתית שחבריה לא נבחרו לוועד, והוא התווסף לפגיעה האנושה שספגה עוד בתחילת המלחמה, לאחר גירושם של מחוסרי הנתינות העות'מאנית מהארץ, שהיו נדבך חשוב במוסדות הנהגת העדה הספרדית בעיר. בזמן שהייתה ירידה בכוחם של חברי ועד העדה הספרדית, מעמדו וסמכותו של החכם באשי נשמר ואף התחזק. אדרבה, היה בוועד המשותף מעין הגשמת חזונו להקמת 'ועד משותף לטבריה ולמושבות' ששקד עליו עוד קודם לפרוץ המלחמה.³⁵ היעדרם של נציגי 'הכוללים' האשכנזים ניכר גם הוא, ויש לתלות זאת בקו השמרני שנקטה ההנהגה הרבנית האשכנזית כיוון ששאפה להקטין ככל האפשר את שיתוף הפעולה עם נציגי היישוב העברי.

פעילות הוועדות

בישיבתו השנייה של הוועד הוחלט על הקמת ארבע ועדות: 1. הוועד המצומצם שכלל חמישה חברים ובראשם החכם באשי הרב אבולעפיה, וברוך בן-טובים שתפקידו היה לקבוע את המדיניות; 2. ועד הדירה בראשותו של מרדכי וויסר שתפקידו היה "להשיג, לסדר ולהשגיח על הדירות והסדר בעת שיהיו אנשים בהם";³⁶ 3. ועד המכולת או ועד המטבח ש"עליהם הוטל לקנות את צרכי האוכל היותר נחוצים למטבח העתידי להוסיף לגולים";³⁷ 4. הגוברים – ארבעה חברים שנדרשו לאסוף את המס שהוטל על סוחר העיר. לאחר מכן הוקם גם 'ועד ההשתדלות' שתפקידו היה להסדיר עניינים עם השלטון המקומי. בישיבה הוקצו גם תקציבים לכל ועדה, ולאחר הגדרת התפקידים והמשימות ניגשו הוועדות לעבודתן. בעיר שררה אווירת התגייסות למבצע החשוב, והעובדה שכמה מחברי הוועד שהיו בעלי עסקים משגשגים סגרו את חנויותיהם והתמסרו לטובת העניין תרמה אף היא להתלהבות.

חג הפסח שחל באותה השנה בשבת נוצל לצורך תעמולה בקרב הציבור האשכנזי. מר אשר ארליך, חבר הוועד הנבחר, עבר בשלושה בתי כנסת אשכנזים ונשא דברים לעורר את הלבבות –

34. שם, עמ' 7.

35. ראו על כך: ארכיון החכם באשי, תיקה 168-TR/Is, מסמך מספר 0015.

36. המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון, חטיבה 126-IV, תיק 19, עמ' 8.

37. שם, שם.

פעילות שלא הוכתרה בהצלחה מרובה,³⁸ והדגישה שוב את הפער בהירתמותן של שתי העדות, הספרדית והאשכנזית, לסיוע למגורשים.

ביום ראשון כ"ג בניסן (15 באפריל), מייד לאחר הפסח, הוקמו שני מטבחים ציבוריים לטובת המגורשים, מטבח אחד בעיר ומטבח שני במתחם קבר ר' מאיר בעל הנס. מהדו"ח המפרט את פעילותם מכ"ג בניסן עד ט"ו אייר תרע"ז (15 באפריל–7 במאי 1917) עולה כי במטבחים חולקו במהלך תקופה זו כעשרת אלפים מנות כאשר ניכרת מגמת גידול מתמדת: מממוצע של כשלוש מאות וחמישים מנות ליום בשבוע הראשון – לממוצע של למעלה מחמש מאות מנות ליום בשבוע האחרון שבדו"ח.

רוב המנות ניתנו בחינם ורק על מעט מהן (13% בערך) נגבה תשלום שהועבר לקופת הוועד לשם רכישת מוצרי מזון נוספים. מיום חמישי ד' באייר (26 באפריל) הופסקה כליל גביית הכסף במטבח שבמתחם קברו של ר' מאיר בעל הנס, ובמטבח שבעיר ירד אחוז המשלמים בשני שלישי בערך. המנות כללו לחם, קטניות, פירות, ירקות, שמן זית, ביצים ועוד, ולחולים ניתן גם חלב.

פעילותם של אנשי טבריה זכתה לפרסום בעיתונות התקופה³⁹ ולהוקרתו של ועד ההגירה המרכזי, וחבריו ציינו זאת בכמה הזדמנויות. לאחר ביקורו של מאיר דיזינגוף בגליל כחודש לאחר הגירוש, הוא כתב זאת בדו"ח שלו:

בטבריה העיר העניה קמו כל תושבי העיר כאיש אחד להביא את תרומותיהם לעזרת הגולים ורבים ככלם התנדבו בחפץ לב לתת סכומים גדולים או קטנים למטרה זו נרשמו מתנדבים של סכום שבע מאות ל"ט [לירות טורקיות, ע"י] וחלקו הכי גדול נאסף והוצא כבר לצרכי העזרה למהגרים [...] הספקו שני המטבחים מדי יום ביום מנות של לחם ותבשיל למהגרים הזקוקים [...] בסה"כ נתחלקו 10000 מנות [...] ולבר זה חלקו בפסח העבר לקבוצות המהגרים הראשונים יותר מ-59 רוטל מצה כמות ידועה של ביצים תאנים ותה כמו כן נתחלקה תמיכה בלחם למהגרים שלא השתקעו בטבריה ורק עברו בה.⁴⁰

גם במכתב ששלחו ראשי ועד ההגירה המרכזי ב' באייר תרע"ז (2 במאי 1917) לד"ר יעקב טהון, מנהל המשרד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית, שובחה פעילותה של העיר:

גם בא"י יכולה להיות למופת העיר העניה טבריה, שהראתה הפעם את רחב ונדיבות לבכה בקומה לתת משלה עזרה ממשית הגונה לגולים, ורק במשך זמן קצר נרשמו בטבריה מתנדבים על סכום של 700 ל"ט.⁴¹

38. במקור נכתב במילים אלה: "דבריו עשו קצת פעולה רק בעת האמרם כי אחרי כן לא נראתה שום פעולה ממשית מצד קהל שומעיו לטובת הענין", ואולם מישוהו מחק מילים אלה בקו וכתב עליהם זאת: "דבריו עשו רושם על קהל שומעיו לטובת הענין" (שם, עמ' 11).

39. 'המצב בארץ ישראל', הצפירה, 5.7.1917, עמ' 11.

40. המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון, חטיבה 126-IV, תיק 26, מכתב חוזר מס' 7, עמ' 1-2.

41. מכתב מוועד ההגירה המרכזי לד"ר י' טהון, שם, עמ' 3. וראו שבחים דומים מחיים צימרמן איש בינאל: שם, תיק 19; ספר הפרוטוקולים א, עמ' 6.

אולם שינויים ארגוניים שנועדו לסייע למגורשים גרמו לשינוי הרכב חברי הוועד ודרכי פעילותו ופגעו בו פגיעה אנושה.

הפגיעה ב'ועד הכנסת חברים לטובת גולי יפו' בטבריה

כאמור לעיל, שלושה גופים סייעו למגורשים שהגיעו לטבריה: 'ועד ההגירה המרכזי של תושבי תל-אביב-יפו' בראשותו של מאיר דיזינגוף, 'ועד מרכזי לענייני הגירה בגליל' בראשותו של זאב ליבוביץ, ו'ועד הכנסת חברים בטבריה לטובת גולי יפו' בראשותו של החכם באשי הרב אבולעפיה.

עם התגברות זרם המגורשים שהגיע לטבריה, החליט ועד ההגירה המרכזי למנות ועד מקומי מטעמו לטיפול בענייני המגורשים שבעיר. החברים שמונו היו מרדכי וויסר, שמואל אשכנזי וזאב ליבוביץ – שלושתם כיהנו בו בזמן גם בוועד המרכזי לענייני הגירה בגליל; הגזבר רפאל זראד ששימש מזכיר ב'ועד הכנסת חברים'; ולראשות הוועד מונה הפרדסן זלמן יעקבזון, חתנו של דוד לבונטין, מנהל בנק אפ"ק. ראוי לציין כי יעקבזון עשה את עבודתו בהתנדבות "אינו מקבל שום משכורת רק ההוצאות שלו כפי שיעלו לו",⁴² וזמן קצר לאחר מינויו ליו"ר הוועד בטבריה הוא התמנה גם לתפקיד אחראי למגורשים שהגיעו לצפת.⁴³ בכ"א בסיוון תרע"ז (11 ביוני 1917),⁴⁴ צורפו שני חברים נוספים: ניסים קורקידו מתושבי תל-אביב, וחכם חמוי – פעיל בוועד העדה הספרדית בטבריה.

מינויים אלה תרמו להתייעלותו הארגונית של הוועד המקומי שעמד עתה בקשר ישיר ורציף עם הוועד המרכזי, אך פגעו בתחושת השותפות של תושבי טבריה. אומנם זה היה מר וויסר שדחף את תושבי טבריה לפעילות למען המגורשים ובחירתו כחבר בוועד המקומי הייתה בוודאי מוצדקת, ואולם בני העיר שעסקו בפועל בהכנות לקליטה, מהפעילים הצעירים שעזבו את עסקיהם הפרטיים והקדישו מהונם ומאונם לקליטת המגורשים ועד ליו"ר החכם באשי הרב אבולעפיה, הם לא זכו לייצוג הולם בוועד המקומי החדש, דבר שפגע בהם, כפי שיוצג בהמשך.

ביום שני כ"ב באייר תרע"ז (14 במאי 1917) התקיימה ישיבה משותפת של חברי 'ועד ההגירה המרכזי' עם חברי 'ועד הסיוע המקומי'.⁴⁵ את הישיבה פתח דיזינגוף בסקירה על מצב הנמצאים בטבריה וסביבתה. הוא ציין לשבח את הפעולות שנעשו עד כה בעיר לטובת הגולים והביע תקווה שעבודה זו תימשך גם הלאה.

42. המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון, חטיבה 126-IV, תיק מספר 19; ספר הפרוטוקולים א, עמ' 6.

43. שם; שם.

44. שם; ספר הפרוטוקולים ב, עמ' 1.

45. כך בכותרת הפרוטוקול. ראוי לציין כי שמות הנוכחים לא תואם את חברי 'ועד הכנסת חברים' וגם לא את חברי הוועד המקומי בראשותו של זלמן יעקבזון, שלא נכח בפגישה. כנראה היה מדובר בפגישה של נציגי הוועד הארצי עם ועד הגליל, וזומנו אליה נכבדי העדה הספרדית בטבריה: החכם באשי ר' אבולעפיה, מנהל התלמוד תורה ר' רפאל ביבאס וחכם חמאוי. שם, עמ' 14.

דיזינגוף טען שדרושים סכומי כסף גדולים למימון פרויקט הקליטה והביע את תקוותו שיימצאו המקורות לכך בעתיד, אך עם זאת הוא הדגיש את הצורך הדחוף למימון דברים שאינם סובלים דיחוי. הוא תיאר את השתתפותה של צפת בסכום יפה למטרה זו, וביקש מוועד הסיוע המקומי בטבריה שיעביר מסכומי הכספים שברשותו 500 לירות טורקיות: 200 לירות בתור מענק, ו-300 לירות בתור הלוואה.

הבקשה עוררה דיון סוער. אולם בסופו של דבר אושרה בקשתו של דיזינגוף והכספים העירוניים הועברו לוועד ההגירה המרכזי.⁴⁶

ישיבה זו הייתה למעשה צעד נוסף בדחיקת ההנהגה המקומית שנרתמה עד כה לקליטת המגורשים. לא רק שצעירי טבריה לא קיבלו ייצוג הולם בוועד המקומי שהקים הוועד לענייני הגירה בגליל, אלא שסמכות ניהול הכספים שהם הצליחו לגייס גם עברה לוועד המרכזי.

מינויו של החכם באשי לחבר בוועד ההגירה המרכזי

הידיעות המרעישות על דבר הגירוש האכזרי שפורסמו בכלי התקשורת באנגליה ובאמריקה בראשית חודש מאי 1917, התפשטו במהירות בכל מדינות אירופה. הלחץ על הממשל העות'מאני בכלל, ועל ג'מאל פאשה בפרט, היה גדול. בייחוד תרמה הודעתה של ממשלת גרמניה שטענה כי למגורשים יוענק סיוע והם לא יופקרו, והיא שהניעה ככל הנראה את ג'מאל פאשה לזמן אליו את דיזינגוף ולמנותו לאחראי מטעם השלטון למגורשים.⁴⁷

באספה כללית שהתקיימה בטבריה בכ' בסיוון תרע"ז (10 ביוני 1917), ביקש דיזינגוף למנות ועד רשמי המורכב מדמויות מוכרות לג'מאל פאשה, כדי לזכות באמונו ולהגדיל מתוך כך את התמיכה במגורשים.⁴⁸ לאחר בירור קצר נבחרו חברי הוועד:

היו"ר מאיר דיזינגוף, הגזברים: א. לב, ש. אשכנזי, מזכיר: ב. יפה, חברים: הרב הורביץ, ד"ר מ. אורבך, ש. רוקח, ח"מ קלואריסקי,⁴⁹ החכם באשי מטבריה ר' חיים אבולעפיה, והחכם באשי מיפו הרב ב"צ עוזיאל.⁵⁰

מכאן ואילך הפך הוועד לגוף רשמי מטעם השלטון העות'מאני, ודיזינגוף היה כפוף לפקודתו של ג'מאל פאשה. מינוי הוועד עורר את החכם באשי הרב אבולעפיה לפתוח את הנושא לדיון ולהביע את מורת רוחו מהמהלכים הארגוניים שנעשו עד כה:

46. שם, שם.

47. אפרתי (לעיל הערה 27), עמ' 320–325; וכן בריאיון עם ג'מאל פאשה: נ' סוקולוב (עורך), 'ע"ד המצב בא"י', הצפירה, 6.9.1917, עמ' 16.

48. דיזינגוף (לעיל הערה 16), עמ' 57–69.

49. על תרומתו הייחודית של קלואריסקי ראו: י' ציטרין, 'חיים מרגלית-קלואריסקי, גואל הקרקעות והשאלה הערבית: אנטומיה של יחסי יהודים-ערבים, בין אוטופיה למציאות', קתדרה, 162 (תשע"ז), 35–66, בייחוד עמ' 45 והערה 51.

50. המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון, חטיבה IV-126, תיק 19.

כבוד החכם בשי מראה (=טוען, ע"י) כי עם טבריה שתושביה היו הראשונים שקבלו בפנים יפות ומסבירות את הגולים כלל לא התחשבו כשבאו לסדר את העבודה וליסד אורגנים פועלים, וגדול הוא העלבון שבועד המרכזי נעדר בא כח טבריה שתושביה הראו זמן רב עבודה חרוצה ומסורה לטובת סדור עניני הגולים.⁵¹

לדעת החכם באשי, העדר נציג טבריה בועד המרכזי נחשב לכפיות טובה כלפי תושבי העיר שהתארגנו בדרך מעוררת התפעלות לקליטת המגורשים ולהטבת מצבם. גם מינויו לוועד המרכזי הרשמי כפי שנקבע בתחילת אותה הישיבה לא ריכך תחושה קשה זו, שכן נראה שהבחירה בו, כנושא משרת שלטון עות'מאנית, נעשתה כדי לרצות את ג'מאל פשה ולולא זאת הוא לא היה נבחר.

אל דבריו הצטרף גם ברוך בן-טובים, מנהל סניף בנק אפ"ק בטבריה, והצדיק את תחושותיו של החכם באשי, ואף הציג את התוצאות הכלכליות של אותן התחושות: "כי היחס הזה גרם לידי גרעון בהקופה שאחרי זה קשה היה לגבות את הערכה העצמית שנסדרה מקודם ואפשר להאריך את ההפסד לסכום של איזו מאות לירות."⁵²

הנוכחים אישרו את חשיבותן של הפעולות שעשו תושבי טבריה לטובת אחיהם הגולים, ודיזינגוף השיב לשניהם כי הדבר נעשה בטעות ובלי שום כוונה להדיר את אנשי טבריה מהוועד. הוא הבטיח לתקן את המעוות בהזדמנות הראשונה, ובהתייחסו למינויו הטרי של החכם באשי לוועד המרכזי הרשמי הוא אמר: "שהחכם באשי הוא בא כח קהילת טבריה בועד המרכזי שבתור ראש רוחני של הקהלה איננו צריך כלל להבחר, באשר הוא ממילא הראש של האגודות והחברות המתיסדות בהעיר והסביב השיכת אליה."⁵³

ואומנם עוד באותו ערב התאסף הוועד המרכזי לישיבה נוספת, וההחלטה הראשונה שהתקבלה הייתה צירופו של ברוך בן-טובים לוועד המרכזי כשופר נוסף לבני העיר טבריה. מכאן ואילך השתתפו השניים בישיבות והביעו את עמדתם בנושאים הנידונים כמפורט בפרוטוקולים.⁵⁴

אולם על אף צירופם של השניים לוועד המרכזי, הנהגת העדה הספרדית בכללותה חדלה מלהתקיים. מנהיגי העדה לא שולבו בוועדים למיניהם, וגם אותם מעטים ששולבו – סמכותם הייתה מוגבלת וההכרעות שהתקבלו ברוב קולות לא תמיד פעלו לטובתם של תושבי טבריה. טבריה, כאמור לעיל, הייתה תלויה לחלוטין בכספי הסיוע שהגיעו מהג'וינט לוועד ההגירה, והוא הפך לוועד שדאג לתושבים ולא רק למהגרים. כנגד זה מעמדו של החכם באשי התחזק והוא זכה

51. שם: ספר הפרוטוקולים א.

52. שם, שם.

53. שם, שם.

54. שם, שם. פרוטוקולים רבים משנת תרע"ח (1918).

להוקרה גם מצד מזכיר הוועד המרכזי בגליל זאב ליבוביץ', שנהג להקדים בפרוטוקולים את שמו של 'כבוד החכם באשי רבנו אבולעפיה' על פני שאר המשתתפים,⁵⁵ לעיתים אף בישיבות שנכח בהן היושב ראש דיזינגוף.⁵⁶

מצבה הירוד של העדה הספרדית בשלהי המלחמה

בחורף תרע"ח (1917), עם התקדמות הצבא הבריטי עד קו ירקון-יריחו, נסוג הצבא העות'מאני וקבע את מרכזו בדמשק, ואילו נאלץ לעבור גם ועד ההגירה המרכזי כדי להמשיך את פעילותו.⁵⁷ במצב החדש שנוצר מצא את עצמו החכם באשי מחוץ לוועדי ההגירה. חברותו בוועד המקומי הופסקה זה מכבר, ואילו חברותו בוועד המרכזי אומנם לא הופסקה רשמית, אך היא הייתה חסרת משמעות כיוון שנבצר ממנו להשתתף בישיבות שהתנהלו בדמשק.

באביב תרע"ח (מרץ 1918) פנה אליו זלמן יעקבזון בבקשה שיצטרף לוועד ההגירה המקומי בטבריה, והלה נענה לבקשתו:

הנני מתכבד להשיב לכבודו על מכתבו אלי מיום 16, 3, 1918 (כך הופיע במקור, ע"י) כי כניסתי אל ועד העזרה העירוני קשה עלי מכמה טעמים שהעיקרים שבהם הם

א) צריך יהיה להביא שינויים ברשימות העניים הספרדים, וזה יהיה על אפס ועל חמתם של אלה שקבלו תמיכה ואינם ראויים לה.

ב) הטורח הרב שאני לוקח עלי להקלת המשבר בזמן שאין הקומץ משיע.

אומנם עם התחשבי עם המצב הרע והיוקר הנורא, וחסרון אנשים בקהילתנו הספרדית, גומר אני להשתדל להיות איש ולקבל עלי את העול הכבד הזה (בתור ניסיון לאיזה זמן) ויהי עלי מה. [...] ויהי נועם ה' אלוקיננו עלינו ומעשה ידנו כוננה עלנו ומעשה ידינו כוננהו.⁵⁸

דבריו של החכם באשי שיקפו למעשה את המצב הקשה שהעדה הספרדית הייתה נתונה בו בשלהי המלחמה. קשיים כלכליים, מתחים חברתיים פנימיים ומחסור באנשים ראויים להנהגת העדה. על אף הצטרפותו של הרב אבולעפיה לוועד העזרה המקומי, נשאר יעקבזון הדומיננטית בוועד והוא ניהל אותו ביד רמה.

בקיץ תרע"ח (8191) השתתף מאיר דיזינגוף באספה מיוחדת שעסקה בסירובם של עשירי הספרדים לסייע לנזקקי העדה הספרדית בעיר. באותה אספה הוחלט להפסיק את התמיכה

55. ראו לדוגמה הזמנה לאספת הוועד ביום כ"ה בחודש תשרי שנת תרע"ח (1917), ארכיון ציוני מרכזי, תיק 90/139.

56. ראו לדוגמה: פרוטוקול של ועד ההגירה ללא תאריך: נוכחים: כבוד החכם בשי, דיזינגוף, יפה, קלוירסקי וכו' בתוך אצ"מ (שם).

57. המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון, חטיבה 126-IV, תיק 26.

58. מכתב מיום ד' בחודש ניסן תרע"ח (17 במרץ 1918), ארכיון ציוני מרכזי, תיק 90/106.

הכספית בעדה הספרדית. במכתב חריף ששיגר זלמן יעקבזון לנציגי הקהילה הספרדית הוא דיווח על ההחלטה ועל סיבותיה:

הרבה התמרמרות גרם לנו אי השתתפותם של האמידים הספרדים בהמצאת עזרה להסובלים. הפליאה אותנו שתיקתם של הקרובים להחלל שלא נענו לכל הקריאות שנשמעו באופנים וצורות שונים. וגם אלו שהתעשרו בימי המשבר לא מצאו לנחון להפריש סכומים קטנים בשביל אילו שנתדלדלו וסובלים באופן נורא מפגעי הזמן. כל זה הכריח אותנו לעשות הצעד הזה ולהפסיק כל התמיכה הנתונה לאחינו הספרדים עד שלא ישתתפו העמידים בהעזרה וכל האחריות של התוצאות תיפול על אלו שיכלו לעזור ולא עזרו.⁵⁹

כאן נתגלתה העדה הספרדית בטבריה בניוולה, לא היה מדובר בסיוע למגורשים שהיו זרים להם אלא בעזרה לעניי עדתם שסבלו חרפת רעב. הדברים הנוקבים שכתב יעקבזון בסיום מכתבו אכן קלעו לתיאור המצב: "והיחס הרע של העמידים העשירים לאחיהם העניים משאיר כתם שלא ימחה ויעלה קלון על בני הקהילה".⁶⁰

נראה כי יותר ממה שהיה נחון לוועד ההגירה בסיוע הכספי של עשירי העדה הספרדית, היה חשוב לו להעביר את המסר של ערכות הדת. הוועד המרכזי קיים את החלטתו והפסיק את הסיוע החודשי שניתן לעניי טבריה, מה שאילץ את ראשי העדה הספרדית וכמה מעסקניהם לכתת רגליהם בין עשירי העדה ולגייס מהם כספים. המשימה לא הייתה פשוטה והתוצאות לא היו משיביות רצון במיוחד, כפי שתיארו זאת ראשי העדה במכתב ליעקבזון שבועיים לאחר מכן:

אחרי עמל וטורח ואיבוד זמן רב סוף סוף עלה בידנו בהשתתפותינו עם עסקנו לאסוף עד עתה כמאה ושישים פראנק זהב מאת העמידים של קהלת הספרדים לטובת העניים והאביונים של עדתנו. בטוחים אנו גם כן שנוכל לאסוף עוד איזה סכום מסוחר עירנו הנמצאים לעת עתה בדמשק כדי שיגיע הסכום הכללי ליותר ממאתים פראנק זהב.

באמת סכום קטן כזה לא היה צריך להעלותו על ספר אלא שכל מי שבקי באופים המיוחד של עמידנו יעריך את הסכום הזה לדבר חשוב מאוד.⁶¹

על המכתב חתמו החכם באשי ר' חיים אבולעפיה ומנהל התלמוד תורה ר' רפאל ביבאס – שניהם עד לא מכבר חברי ועד העזרה המקומי,⁶² וכן הרבנים שלום מרואח ורפאל חיים ילוז.

59. מכתב מאת זלמן יעקבזון לנציגי העדה הספרדית בטבריה, ר"ח בתמוז תרע"ח (11 ביוני 1918), ארכיון ציוני מרכזי, J90/117.

60. אצ"מ (שם).

61. מכתב מאת ראשי העדה הספרדית בטבריה אל יו"ר ועד ההגירה המקומי זלמן יעקבזון, מתאריך ט"ו תמוז תשע"ח (1918), ארכיון ציוני מרכזי, J90/103.

62. יכול להיות שעדיין הם כיהנו במשרה זו, אך מנוסח התכתובת ותוכנה מתברר שהם פרשו מהוועד המקומי על רקע המשבר שפרץ.

המכתב שיקף את המתחים הפנימיים בעדה הספרדית כפי שכבר נגלו קודם לכן, ואולם היה בו גם צד אחר. הנהגת העדה הספרדית שכבר שנתיים לא תפקדה כגוף המייצג את תושבי טבריה, שבה לייצג את העדה! היא שימשה כתובת לפנייתו של ועד ההגירה, ולמרות יכולתה המוגבלת, הצליחה לגייס כספים מעשירי העדה שנענו לבקשתם, אם כי במידה מועטת. היו אלה שעותיו האחרונות של ועד העדה הספרדית, ועם שחרור העיר בידי הבריטים כשלושה חודשים לאחר מכן, הונחו סדרי שלטון חדשים והרכב ההנהגה שונה בתכלית.⁶³

סיכום

מאמר זה הציג את השינויים שחלו במעמדה של ההנהגה המקומית בטבריה על רקע המאורעות שזימנה מלחמת העולם הראשונה. העיר שהחלה לגלות סימני תחייה, בייחוד על רקע התפתחותה של ההתיישבות החקלאית שבסביבתה, ספגה מכה אנושה עם פרוץ המלחמה, הן בשל גירוש הנתינים הזרים שהיו חשובים להנהגת העדה הספרדית, והן בשל הפסקת התרומות ששימשו מקור לקיומו של היישוב הישן.

גזרת הגירוש שנחתה באביב תרע"ז (1917) על תושבי תל-אביב-יפו וגרמה להגעתם של למעלה מ-1,200 מגורשים לעיר, הצריכה התארגנות רבה אך מצאה את הנהגת העיר משותקת. הכוח המניע להיערכות לקראת בואם של המגורשים לעיר היה דווקא מרכזי וויסר, תושב תל-אביב, ש"דילג" על מוסדות ההנהגה ופנה ישר לצעירי העדה הספרדית. אלה הוכיחו את מסירותם לרעיון הלאומי ואת יכולותיהם הארגוניות בתפקיד 'ועד הכנסת חברים בטבריה לטובת גולי יפו', ואף הצליחו לעורר במידת מה את ההנהגה הוותיקה של העדה הספרדית מתרדמתה.

שלא כמו שנטען כי תושבי טבריה "בחרו להתעלם מסבל מגורשי תל-אביב-יפו", המאמר מציג תמונה אחרת. בני העיר, ובייחוד הצעירים בני העדה הספרדית, נרתמו לקליטת המגורשים באונם ובהונם, ואף בכמה הזדמנויות ציין לשבח את התגייסותם יו"ר ועד ההגירה המרכזי, מאיר דיזינגוף.

עם הקמתם של 'הוועד המרכזי לענייני הגירה בגליל' ושל 'הוועד המקומי לטבריה' בידי 'ועד ההגירה המרכזי', איבדה ההנהגה הספרדית את כוחה, וחבריה השתלבו כיחידים במסגרות החדשות שהוקמו.

הפער בין שתי העדות, הספרדית והאשכנזית, ניכר גם הוא בשעת משבר זו. הסיוע שהגישו האשכנזים לקליטת המגורשים נעשה בעצלתיים ולא תמיד בחפץ לב, ומנהיגי העדה בחרו שלא להשתלב במסגרות הארגוניות החדשות שהוקמו לאחר הגירוש.

63. ראו: א' ינקלביץ, 'מוועד יהודי טבריה לוועד הקהילה העברית בטבריה – בין המשכיות למשבר', 'י' גולדשטיין (עורך), 'בין דת, לאום וארץ: המאבק על הזהות היהודית בעת החדשה', אריאל תשע"ד, עמ' 18–39; ע' קדרון, 'מקהילה יהודית עדתית לקהילה עברית לאומית: הקמת קהילות לאומיות עבריות נבדלות בערים המעורבות בתקופה המנדטורית', מחקרי משפט, 30, 2 (תשע"ו), עמ' 431–473.

בכל התקופה הזו נשמר מעמדו של החכם באשי הרב אבולעפיה בתור ראש הקהילה ובא כוחם של התושבים, והוא כיהן בתפקידי מפתח הן בוועד המרכזי הן בוועדים האחרים, וזכה להערכה רבה על פועלו.

לקראת סופה של המלחמה, בנסיבות לא מחמיאות של מתחים פנימיים בחברה הספרדית, נאלצה הנהגת העדה, בלחץ הוועד המרכזי, לשוב וליטול את האחריות לנעשה בעדה. הצלחתה המוגבלת הייתה אקורד הסיום לפעילותה.